

"Eğer bir "İslam pan-enteizmi"nden söz edeceksek, bunun Whitehead ve Hartshorne'un geliştirdikleri pan-enteizmden çok farklı özelliklere sahip olması gerektiğini hatırdan çıkarmamamız icap eder."¹

Prof. Dr. Mehmet AYDIN

PANENTEİZMİN TARİHSEL ARDALANI ÜZERİNE

Yard. Doç. Dr. Metin YASA*

Özet

Kimi çağdaş felsefi yazıların aksine, panenteizme ilişkin kimi tartışmalar İbn Arabi'nin eserlerinde yer almaktadır. Genel olarak, İbn Arabi'nin -Tanrı, varlık düşüncesi, varlık türleri, yaratma, evren, yansımaya ilişkin- tüm görüşlerinin panenteizme yönelik belirleyici faktörler olduğu söylenebilir. Bu yazının amacı anılan iddiayı tartışmaktır.

1. Giriş: Tanım ve Öz

David Miller, *Empiricism and Process Theology: God is What God Does* isimli yazısında, Tanrı'nın kendini vahiy aracılığıyla bildirmesi ve anlatmasından ayrı olarak, Tanrı'yı bilmeye ve anlamaya yönelik rasyonel çabaların ya genelde evrenden ya da özelde insandan hareket ettiğini, ancak, evrenden hareket edildiğinde, 'zat olarak Tanrı'ya ulaşma güçlüğü, insandan hareket edildiğinde ise 'öznel bir Tanrı'ya ulaşma sıklığı ile karşılaştığı hususunu Douglas Clyde Macintosh ile Henry Nelson Wieman arasındaki tartışmaları örnek göstererek temellendirmeye çalışır.² Bununla birlikte, David Miller, "Charles Hartshorne, süreç düşüncesi ve özellikle de Tanrı'nın hem mutlak hem de görece yetkin oluşunu içeren mantıksal çözümleme yollarıyla etki

* O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir, 1990, s. 161.

² David Miller, *Empiricism and Process Theology: God is What God Does*, <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=1837> (12.03. 2004)

bıraktı"³ dedikten sonra, ilgili süreç düşüncesinin, yukarıda sözü edilen tartışmaları aşmanın kapısını da araladığı kanısını paylaşır. Şöyle der:

Eğer tarihsel bakışımızı genişleteceksek, Hıristiyanlık tarihi boyunca sürekli değişen bakış açılarının varolduğunu anlayalım. Kutsal Kitap inancı Yunan düşüncesi ile ilişki içine girdi ve bu kesişen verimlilik dünyada yeni bir bakışa ilettili. Thomas Aquinas kendi felsefi çatısı için Aristo'yu benimseyince daha eski bir dünya görüşünün yerini başka bir dünya görüşü aldı. Kant, Hegel ve Kierkegaard, eşyaya yeni bakış açıları sağladı. Bugün ise modern fizik ve süreç teolojisine sahibiz.⁴

Miller, süreç paradigmasının işlevi konusunda oldukça özlü ve anlaşılır bilgiler verir. Miller'e göre, "süreç paradigması kabul edildiğinde, gerçeği, oluşan ile bozulanın süreci olarak anlarız"⁵ ve yine ona göre, "bu çerçevede, teolojinin başlangıç noktası, insan ile Tanrı dediğimiz insanüstü gerçeklik arasındaki ilişkiyi araştırmaktır."⁶

Günümüzde süreç felsefesi içinde anılan panenteizm kavramını ondokuzuncu yüzyılın başlarında Karl Krause isimli, Alman idealist geleneğine bağlı bir düşünürün kullandığı⁷ ve ilgili düşünürün bu kavramı temel alarak teizm ile panteizmin aşırılıkları arasında orta bir yol bulma amacıyla olduğu ileri sürülmektedir.⁸ Bu cümleden olarak, Tanrı-evren ilişkisine doyurucu bir açıklama getirdiği iddia edilen panenteizm, öz olarak, şöyle tanımlanmaktadır:

"Pan', her şey; 'en' içinde, 'teos' ise Tanrı anlamına gelir. Bu kurama göre Tanrı, evrenin her anında vardır ve bireysel olarak evrenle bağlantı halindedir. Öyleyse Tanrı evrende içkindir. Yine evren Tanrı'dan ve Tanrı'dadır, fakat Tanrı değildir. Öyleyse Tanrı evrenden aşkındır."⁹

Mehmet Aydın'a göre ise,

³ Miller, a.g.e., <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=1837/>

⁴ Miller, a.g.e., <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=1837/>

⁵ Miller, a.g.e., <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=1837/>

⁶ Miller, a.g.e., <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=1837/>

⁷ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 155.

⁸ C. Alan Anderson, *Working Toward a Pantheistic New Thought*, <http://www.gis.net/~caa/work.html#1> (03.03. 2004)

⁹ A. R. Mohapatra, "Tanrı ve Evren", çev.: Metin Yasa, *tabula rasa*, yıl: 1, sayı: 3, eylül - aralık, Tuğra Matbaası, Isparta, 2001, s. 212; Norman Geisler, *Pantheism - Part One*, <http://www.ankerberg.org/Articles/theological-dictionary/TD0901W3.htm> (05.04. 2004)

"akımın genel tutumu şudur: Tanrı hem değişmeyen hem de değişendir; hem mutlak, hem de zafî; hem zamanın dışında hem de içinde; hem sınırsız hem sınırlıdır."¹⁰

Panenteizme yönelik genel bir sonuç olarak şöyle denilmektedir: "Tanrı, evrende içkin olmakla birlikte, evrenden aşkındır. Böylece Tanrı hem aşkın hem içkindir."¹¹ Görüldüğü üzere, panenteizmde asıl ayırıcı özellik, Tanrı'nın iki kutuplu bir öz taşıdığına öne çıkarılmasıdır. Bu noktanın, tartışmasız bir biçimde, Hartshorne'un 'tanrısal görecelik' söyleminde belirttiği iddia edilir ve bu iddia genel olarak hüsn-ü kabul görür. Nitekim, Henry Simoni-Wastila, Hartshorne'un tanrısal görecelik görüşüne atıfla şöyle der: "Tanrı'nın eylemliliğinden ayrılabilen yönü *mutlak* kutbudur; içeren yönü ise *görece* kutbudur."¹² Daha açık konuşmak gerekirse, "Tanrı sonsuzdur ve evreni yaratan, yöneten ve koruyan gibi tüm nitelikler onundur. Tanrı evrenle olan aşkın ilişkisinde her ne kadar zaman ve uzayın ötesinde olsa da, evrenle olan içkin ilişkisi, zaman ve uzay Kendinde içerir."¹³ Konuyu biraz daha aydınlatacak olursak, "çift kutupluluk yasası, klasik teizm ile panteizmin karşılaştıkları ikilemleri aşmada panenteizme geçit sağlamaktadır. Panenteizmde Tanrı; değişen dünyada ve bağımlı varlıklarda hem içkindir hem de onları içermektedir, aynı zamanda da mutlak, dünyayı aşan bağımsız bir kuttur."¹⁴

Miller'in yukarıda andığımız ifadelerinde, araştırmamız açısından bizi ilgilendiren husus, kuşkusuz, ne Kutsal Kitap-Yunan Felsefesi ilişkisi, ne St. Thomas Aquinas'ın Aristo'dan etkilenişi ve ne de Kant, Hegel ve Kierkegaard'ın varlığa ilişkin yeni bakış açıları sunmasıdır. Bizi asıl ilgilendiren husus, panenteizmi doğrudan Hartshorne ile başlatmasıdır.

2. Panenteizmin Tarihsel Ardalanı: Doktrin Manipülasyonu

Panenteizm ya da teizm, deizm ile panteizmin birlikte uzlaşımına dayanan bir kuramdır. Tanrı'nın hem aşkın hem de içkin olduğu-

¹⁰ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 157; krş.: Mevlüt Albayrak, *Tanrı ve Süreç*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2001, s. 53vd.

¹¹ Mohapatra, *a.g.m.*, s. 212.

¹² Henry Simoni-Wastila, *Inclusive Infinity and Radical Particularity: Hartshorne, Hegel and Nishida*, <http://www.bu.edu/wcp/Papers/Reli/ReliSimo.htm/>

¹³ Mohapatra, *a.g.m.*, s. 212.

¹⁴ Warayutha Srenewarakul, *Process as a Basis for Philosophy in a Time of Change*, <http://www.crvp.org/book/series03/111-16/contents.htm/> (05.04. 2004)

nu ileri sürer. Genelde Hegel ile anılır ve her şeyin Tanrı'da olduğu anlamına gelir.¹⁵

Bu cümle çağdaş bir din felsefecisi olan A. R. Mohapatra'ya aittir. Mohapatra, bu kısa ifade ile yalnızca panenteizm kavramının ne anlama geldiğini ortaya koymamakta, aynı zamanda ilgili doktrinin ilkin hangi filozofla anılması gerektiğini de dile getirmektedir. Bu ifade, ilk bakışta, sıradan bir değerlendirme olarak görülebilir. Ancak, panenteizm ve içeriğine yönelik tarihsel süreç dikkate alındığında, ilgili ifadenin yeniden gözden geçirilmesi gerektiği kendiliğinden ortaya çıkar. Daha öz konuşmak gerekirse, ilgili ifadenin bize göre iki soruya kapı araladığı söylenebilir:

1. Panenteizm, teizm olarak görülebilir mi? Ya da panenteizm ile teizm bir ve aynı şey midir?

2. Panenteizmi Hegel ile başlatmak ne ölçüde doğrudur?

Mohapatra'ya ait, üzerinde konuştuğumuz alıntı bize göre oldukça sorunlu bir ifadedir. Biraz daha açık konuşmak gerekirse: İlgili alıntıda 'panenteizm ya da teizm ... ' ifadesine göre, yazar, panenteizm ile teizmi aynı görmektedir. Oysa bu iki doktrin arasında hem kavram hem de içerik açısından göz ardı edilemeyecek kadar farklılıklar vardır. Burada doğru olan, panenteizmin, "panteizm ile teizm arasında bir görüş olduğunu" ifade etmektir.¹⁶ Çünkü, Aydın'ın da haklı olarak belirttiği gibi, "Pan-enteizmi savunanlara göre, deizmin veya bazı şekilleriyle teizmin aşkınlık anlayışı da, panteizmin içkinlik anlayışı da bir çeşit indirgemecilik(ircacılık)tir."¹⁷ Burada, Mohapatra'nın, teizm ve panenteizm kavramlarını gereği gibi irdelemeden kesin sonuçlara gittiği de anlaşılmaktadır. Aralarında yakın bir ilişki olmakla birlikte teizm, panenteizm olarak görülemez. Çünkü teizm, son tahlilde, Tanrı'da her tür değişimi yadsırken, panenteizm Tanrı'da değişimi ön gören felsefi bir temel üzerine oturur.¹⁸ Yine panenteizme göre "Tanrı, bir anlamda, evrenin ötesinde, bir anlamda da evrenin kendisidir."¹⁹ Tanrı-evren ilişkisine açıklık kazandırma amacıyla olan her iki doktrinin de, kuşkusuz,

¹⁵ Mohapatra, a.g.m., s. 212.

¹⁶ http://www.geocities.com/boyet_molina/2tmc/PillOfFaith.html#Panentheism/ (05.04. 2004)

¹⁷ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 154.

¹⁸ http://www.geocities.com/boyet_molina/2tmc/PillOfFaith.html#Panentheism/

¹⁹ http://www.geocities.com/boyet_molina/2tmc/PillOfFaith.html#Panentheism/

kendilerine özgü bir takım ilkeleri vardır. Ancak, bu ilkelerden her biri, ötekiyle değil, yalnızca kendiyile bağlantılıdır.

Yukarıda dile getirdiğimiz panenteizmi Hegel ile başlatmaya yönelik ikinci sorunun cevabı ve açılımı bağlamında, panenteizmin tarihsel ardalanına yönelik aşağıda verdiğimiz alıntılar dışında, fazla bir şey söylemeye gerek olduğu kanısında değiliz. Ancak burada şu kadarnı ifade edelim ki, Hegel'in bu konuya ışık tutan en açık ifadelerinin bir örneği, *The Phenomenology of Mind* isimli eserindeki 25. maddedir. Hegel, anılan yerde şöyle der:

Ruh tek gerçekliktir. Öz olarak kendinde ve kendi için olan Ruh; dünyanın iç varlığıdır; nesnel, belirli form gerektirir ve kendiyile ilişki içine girer, - dışsal (öteki)dır, kendi için vardır, ve bu belirlenim içinde ve ötekiliğinde kendiyile birdir - kendinde ve kendi için olmada kendi kendini içerir ve kendi kendine tam olur. Bununla birlikte, bu kendi kendini içermeye, bizce bilinen bir ilk şeydir; o, özünde (*an sich*) kapalıdır; tinsel Tözdür. O, kendi hesabına, *kendi için* kendini içermelidir; o, ruhun bilgisi olmalı ve ruh olarak kendinin bilinci olmalıdır. Bu demektir ki; o, bir obje olarak kendini sunmalı, ancak aynı zamanda derhal bu objektif formu yok etmeli ve onu aşmalıdır; içinde yansımış halini bulduğu kendi objesi olmalıdır.²⁰

Panenteizmi doğrudan Hartshorne ile başlatan Miller'den farklı olarak, üzerinde durduğumuz ikinci soru bağlamında aşağıdaki alıntılarda da ilgili doktrinin tarihsel ardalanına yönelik şöyle denilmektedir:

Bu, Alfred North Whitehead, Charles Hartshorne, Schubert Ogden ve diğer yirminci yüzyıl filozoflarınınca geliştirilmiş yeni bir görüştür, ve temelinde Eflatun'un ideleri vardır.²¹

Tanın'yı, 'tüm varlığın temeli' –dolayısıyla hem evrende hem de evrene önceliği olan bir varlık olarak tanımlamakla tanrısal öze ilişkin bu açıklamayı ilk öne süren kişi Alman teolog Paul Tillich olmuştur. Daha sonra, Charles Hartshorn ve Alfred North Whitehead, görece evrende Tanrı'yı değişen bizi ise ortak-yaratıcılar olarak gören kendi "süreç teolojileri"yle bağlantılı olarak panenteizm kavramını ürettiler.²²

Geisler, panenteizmin temsilcileri konusunu daha da genişletir.

Şöyle der:

Plato (M.Ö. 428- 348)'nın Demiurgus'u kaosu kozmoza dönüştürmek için kaosla öncesiz bir biçimde çatıştı. Bu, Tanrı'nın iki 'kutb'u için düalist bir ard

²⁰Hegel, *The Phenomenology of Mind*,

<http://www.marxists.org/reference/archive/hegel/index.htm/> (05.04. 2004)

²¹http://www.geocities.com/bovet_molina/2tmc/PillOfFaith.html#Panentheism/; krş.: Albayrak, a.g.e, s. 53.

²²Sarah Lammert, *The Divine in All: a Look at Panentheism*, <http://www.usr.pair.com/sermon3.html/> (15.04. 2004)

alan hazırladı. Daha öncesinde (M.Ö. yak. 500) Heracleitos'un değişim felsefesi dünyanın sürekli değişen bir süreç olduğunu açıkladı. Modern dünyada ise G. W. F. Hegel (1770-1831)'in süreç dünyasında Tanrı'nın açılımını açıkladığı, panenteizme yönelik önemli bir adım olarak yer aldı. Herbert Spencer (1820-1903)'ın Kozmik Evriminde, evren ortaya çıkan ve gelişen bir süreç olarak görüldü. Sonra, Henri Bergson (1851-1941), evrimi 'sıçramalar'la doğru yönlendiren bir yaşam gücü (elan vital)'nün yaratıcı evrimini önerdi. Sonra da bu Gücü Tanrı'yla aynı saydı (1935). Bundan biraz önce, Samuel Alexander'ın *Space, Time and Deity* (1920)'si Tanrı'nın geçici evrenle olan ilişkisine yönelik bir süreç görüşü önerdi. Bununla birlikte, panenteizmin asıl temsilcisi Whitehead olup, etkisi Hartshorne, Schubert Ogden, Cobb, ve diğerlerinde görülmektedir.

Yukarıdaki alıntılar ışığında konuşacak olursak, öyle anlaşılıyor ki, çağdaş din felsefesinde, içerik ve gelişimi açısından panenteizm, Mohapatra'nın iddiasının aksine, daha çok, A. N. Whitehead ile Hartshorne'a özgü kılınmış durumdadır. Nitekim Norman Geisler, bu çıkarımı destekler nitelikte, Tanrı'nın eylemsel ve potansiyel olmak üzere iki kutbunun olduğunu ifade ettikten sonra, ilgili doktrine yönelik Whitehead ile Hartshorne'un ayrıldıkları noktalara da işaret etmektedir. Şöyle der:

Tanrı'yı nasıl algıladıkları konusundaki en büyük ayırım, Tanrı'nın, kendi eylemsel kutbunda, bir eylemsel varlık (olay) mı yoksa bir eylemsel varlıklar topluluğu mu olduğu hususudur. Alfred North Whitehead (1861-1947) ilk görüşü, Charles Hartshorne ise diğerini benimser. Diğer önemli ayırımlar, her şeyden önce, metodolojiktir. Hartshorne'un yaklaşımı daha rasyonel iken, Whitehead'ın yaklaşımı daha empiriktir.²⁴

Gelinen noktada, bizi ilgilendiren asıl sorun, panenteizmin hangi filozof ya da filozoflarla başlatılacağı hususudur. Buna göre, ilgili doktrin, yukarıda sıralanan alıntılara bağlı kalınarak Eflatun, Heracleitos, Hegel, S. Ogden vb. ile mi yoksa bu konuda yeterince ün yapmış Whitehead ve Hartshorne ile mi başlatılacaktır?

3. Aşkınlık ile İçkinliği Birlikte Düşünmek: İbn Arabi'nin Çift Kutuplu Uluhiyet Anlayışı

İmdi, gelinen bu aşamada, 'panenteizm kim ile başlatılacaktır?' sorusu, bir yandan tarihsel verileri dikkate almayı, diğer yandan, gele-

²³Geisler, *Panentheism-Part One*, <http://www.ankerberg.org/Articles/theological-dictionary/TD0901W3.htm>; krş.: Charles Hartshorne - William L. Reese, *Philosophers Speak of God*, The University of Chicago Press, London, 1953, s. 233vd.

²⁴Geisler, *Panentheism-Part One*, <http://www.ankerberg.org/Articles/theological-dictionary/TD0901W3.htm>

neksel İslam felsefesi içinde tartışılan konulara göz atmayı gerektirmektedir. Açık konuşmak gerekirse, eğer temel sorun, bir doktrin olarak panenteizmin içeriğinin doldurulması ise, bu noktada öne çıkacak olan filozoflardan biri İbn Arabi olmalıdır. Ne var ki, panenteizm ve deyim yerindeyse ilgili doktrini mantıksal sonuçlarına ileten filozofun kim olduğu söz konusu edildiğinde öne çıkan isim, şu ana dek aktardığımız bilgilerden de anlaşılacağı üzere, daha çok, Hartshorne'dur. Nitekim, panenteizmin gerçek temsilcisinin Hartshorne olduğu, Warayutha Sınewarakul'un değerlendirmelerinde de açıkça görülmektedir. Sınewarakul'a göre, Tanrı'nın mutlaklığı bağlamında üç tür görüşten söz edilir: 1. Tanrı bütün yönleriyle mutlak, 2. Tanrı, kimi yönleriyle mutlak, 3. Tanrı, hiçbir yönüyle mutlak değildir. Bu üç görüşten 1. ve 3. yalnızca aşırı iki ucu temsil etmez, aynı zamanda klasik teizm ve panteizmi de ifade eder. 2. görüş ise Hartshorn'un görüşüdür.²⁵

Bununla birlikte, biz, panenteizm konusunda ismi en çok anılan biri olarak Hartshorne'un, ilgili konuda, İbn Arabi'nin görüşlerine kıyasıya benzer görüşler ileri sürdüğü kanısındayız. Ne var ki, bu yazımızı, açıklığa kavuşturulması gereken birkaç nokta üzerinde odaklaştırdığımızdan, burada İbn Arabi'nin düşünce sistemini ayrıntılı olarak tartışmak durumunda değiliz. Biz, bu yazıyla, *el Futuhat el-Mekkiyye* ve *Fusus el-Hikem* isimli eserlerinde Tanrı-merkezli bir varlığın birliği öğretisi kurma girişiminde olduğu açıkça görülen İbn Arabi'nin, anılan öğretisi içinde, Tanrı'nın çift kutuplu oluşuna ilişkin yaptığı açık vurguya rağmen, çağdaş din felsefesinde Tanrı-evren ilişkisine anlaşılır, sağlıklı ve olabildiğince sorunsuz bir öz kazandırma amacıyla olan panenteizme yönelik tartışmalarda, bu işin öncülerinin İbn Arabi'yi anmayışlarının büyük bir eksiklik olduğuna ilişkin taşıdığımız kanıyı açıklığa kavuşturmayı amaçladık. Bu bağlamda gene bir noktaya işaret etmek gerekir, o da şudur: İbn Arabi'nin oluşturmaya çalıştığı varlığın birliği öğretisi, alışılmış ve o bildik panteizmden bütünüyle farklıdır. Çünkü, İbn Arabi'nin öğretisi, bir varlığın aşkın birliği öğretisidir ve anılan öğretisi içinde iki kutuplu uluhiyet anlayışı olabildiğince ayrıntılı bir biçimde tartışılmaktadır.²⁶

²⁵ Sınewarakul, a.g.m., <http://www.crvp.org/book/series03/11-16/contents.htm/>

²⁶ Bkz.: Metin Yasa, *İbn Arabi ve Spinoza'da Varlık*, Elis Yayınları, Ankara, 2003, s. 77vd., 135vd.

Yukarıdan beri sözü edilen Hartshorne ile İbn Arabi'nin tartıştığımız konuya ilişkin görüşlerine geçmeden, daha önce İbn Arabi ile Spinoza'nın varlık anlayışlarını karşılaştırdığımız *İbn Arabi ve Spinoza'da Varlık* isimli eserimizde yer verdiğimiz ifadeleri aynen aktarmayı uygun görmekteyiz:

Tanrı, evren ile olan ikili ilişkisinin dışında, kendi olarak da ikili bir görünüme sahip bir varlıktır. İbn Arabi, bu ikili görünümün bir ayağına 'Rab' der, bununla Tanrı'nın değişmeyen doğasını kasteder; "Rab için sübut vardır."²⁷ İlgili görünümün ikinci ayağına ise İlah der; bununla da Tanrı'nın değişen doğasını kasteder. Çünkü, İbn Arabi'ye göre, kendinde olarak Tanrı, isim ve nitelikleriyle değişmektedir.²⁸ İbn Arabi'nin, *ötekine* atıfta bulunmaksızın sözünü ettiği tanrısal ikili görünüm, çağdaş din felsefesinde Tanrı-evren ilişkisini en az sorunla açıklama amacıyla olan panenteizm ya da Mehmet Aydın'ın ifadesiyle, 'çitf-kutuplu uluhiyet anlayışı'nın belki de en erken habercilerinden biri durumundadır. Çünkü en genel anlatımıyla panenteizme göre, "Tanrı'nın her türlü değişimin ötesinde olan bir vechesi, bir de değişen, sürecin içinde olan ve dolayısıyla oluşmakta olan vechesi vardır."²⁹ İbn Arabi, Tanrı'nın değişen doğasına kanıt olarak, "her gün bir iştedir"³⁰ içerikli ayeti gösterir.³¹

Biz, yukarıda anılan eserimizde, konu gereği, bu noktaya yalnızca işaret etmekle yetinmiştik. Bu yazımızda ise konuyu, tarihsel ve güncel bilgiler ışığında, biraz daha yakından ve ayrıntılı tartışmak durumundayız. Konuyu özlenen ölçüde ortaya koyabilmek için, önce, ilgili akımın çağdaş din felsefesine konu olan temel tezlerine kısaca atıfta bulunmayı gerekli görmekteyiz. Miller'in oldukça özlü bir biçimde ifade ettiği gibi:

1. Süreç teologları Tanrı'nın iki kutuplu olduğu görüşünü paylaşır. Böylece bir yandan, Tanrı'nın, oluşmayı bekleyen potansiyelliklerin kaynağı, öte yandan, içindekilerle doğada ve doğayla ilişki içinde olduğu düşünülür.

2. Yukarıda sözü edilen yönlerden ilki, sürekli ve değişmezdir; ikincisi ise doğadaki yaşama katılır ve ondan etkilenir. Bu sonuncu yönüyle Tanrı, acı çeker, zevk duyar ve değişir.

²⁷ İbn Arabi, *Fusus el-Hikem*, Dar el-Kitab el-Arabi, Beyrut, trsz., s. 73. (Bu esere bundan sonra kısaca FH diye atıfta bulunulacaktır).

²⁸ FH, s. 73.

²⁹ Panenteizm ve işleyişi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.: Aydın, *Din Felsefesi*, s. 157.; Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, Şehir Yayınları, İstanbul 2000, s. 281vd; Mohapatra, a.g.m., ss. 212-213; Albayrak, a.g.e.

³⁰ FH., s. 73.

³¹ Bkz. Yasa, *İbn Arabi ve Spinoza'da Varlık*, s. 82.

3. Panenteizm, Tanrı'yı ne panteizmde olduğu gibi bütün, ne de deizmde olduğu gibi evrenden ayrı görür. Aksine, panenteizmde Tanrı, hem neden hem sonuçtur; değişmeyen özü gereği bağımsız, değişen özü gereği bağımlıdır.

4. İki kutuplu Tanrı, kutuplar birbirini içerdiğinden, bir ve aynı Tanrı'dır.³²

Tanrı-evren ilişkisine açıklık kazandırma amacıyla olan bu doktrine ilişkin Miller'in anılan açıklayıcı bilgilerini, ilgili konuyu tartışan hemen her makale ya da kitapta bulmak mümkündür.³³ Bu açıklamalardan sonra, sözü, Hartshorne'a getirecek olursak: Hartshorne, panenteizmin doğruluk ve doyuruculuk yönünü ortaya koyarken, Tanrı hakkında teist, panteist ve panenteist olmak üzere üç şekilde konuşulduğunu ifade eder. Hartshorne'a göre, klasik teist ve panteist, karşıt niteliklerin yalnızca bir kutbunu kabul etmek diğer kutbunu ise yadsımak zorundadır. Nitekim klasik teist, Tanrı'nın soyut, mutlak ve aşkınlığını kabul ederken, panteist Tanrı'nın somut, görece ve içkinliğini kabul eder. Oysa klasik teizm ve panteizmden farklı olarak panenteizm, birbirine karşıt metafizik kategorilerin iki kutbunu da içerir. Bu anlamda panenteizm, 'mutlak-görece', 'aşkın-içkin', 'soyut-somut'u Tanrı'nın özünde bir bütün halinde görür.³⁴ Dahası Hartshorne,

... Görece varlıktan daha üstünü yoktur (böylece ya Tanrı yoktur ya da o görecedir) diyenlerle "mutlak olan bir en yüce varlık vardır" diyenler arasındaki uzun tartışmanın, belki de, her iki ifadenin birlikte süreklilik arz edecek biçimde düzeltilmesinin gösterilmesiyle son bulacağı³⁵ kanısındadır.

İbn Arabi ise, Tanrı'yı konuşma konusundaki görüşleri dörde ayırır:

³² Miller, a.g.e., <http://www.religion-online.org/showarticle.asp?title=1837>

³³ Sözelimi bkz.: Geisler, **Panentheism-Part One**, <http://www.johnankerbergshow.com/Articles/theological-dictionary/TD1001W1.htm>; Albayrak, a.g.e., (özellikle ikinci bölüm); Eric Cherry, **The Social Reality of the World**, <http://www.unity-church.com/minister/docs/hartshorne.pdf> (05.04.2004); Sñewarakul, a.g.m., <http://www.crvp.org/book/series03/111-16/contents.htm>; Henry Simoni-Wastila, a.g.m., <http://www.bu.edu/wcp/Papers/Reli/ReliSimo.htm>

³⁴ Sñewarakul, a.g.m., <http://www.crvp.org/book/series03/111-16/contents.htm>; Krş.: Charles Hartshorne - William L. Reese, **Philosophers Speak of God**, s. 2 vd.

³⁵ Hartshorne, Charles, **The Divine Relativity: A Social Conception of God**, New Haven: Yale University Press, 1948, s. x, Sñewarakul, a.g.m.'den naklen <http://www.crvp.org/book/series03/111-16/contents.htm>;

1. Tanrı'yı bilmenin, kesin kanıta gereksinim duymaksızın ve herhangi bir kuşkuya düşmeksizin, Tanrı'dan geldiğini söyleyenler,

2. Tanrı'yı bilmenin, kesin kanıta dayalı olduğunu, ancak yine de içsel bir kuşkuya yer bırakmak gerektiğini söyleyenler,

3. Tanrı'yı bilmenin, Tanrı'nın yaratıklarını incelemekten ve varolanın ancak Tanrı suretinde olduğunu yakalamaktan geçtiği kanısında olanlar,

4. Tanrı'yı bilmenin, Tanrı'yı her şey olarak görmekten geçtiği kanısında olanlar. Bu sonuçlara göre Tanrı'nın dışında ne önce, ne sonra, hiç bir şey yoktur. Önemli olan Hakk ile Halk'ı, tutarlı bir biçimde, bir bütün halinde görebilmektir.³⁶

Gerek Hartshorne'a gerekse İbn Arabi'ye atıfla dile getirilen görüşler bağlamında asıl dikkat çeken, Hartshorne'da, " ... her iki ifadenin birlikte süreklilik arz edecek biçimde düzeltilebilmesinin gösterilmesiyle son bulacağı ... ", İbn Arabi'de ise, bizim özetle dile getirdiğimiz, " ... önemli olan Hakk ile Halk'ı, tutarlı bir biçimde, bir bütün halinde görebilmektir" şeklindeki ifadelerdir. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, her iki filozof, Tanrı konusunu anlaşılır bir bütünlük içinde açıklığa kavuşturma amacındadır.

Öte yandan gerek Hartshorne gerekse İbn Arabi, Tanrı konusunu tartışırken, Tanrı'nın yüceliğinden asla ödün vermemektedirler. Nitekim, bu konuda Hartshorne,

Tanrı'yı tartışmak, evrensel kullanımına yakın bir biçimde, 'yüce' yahut, 'üstün' ya da 'en iyi' bireysel (veya üstün bireysel) varlığı tartışmaktır. En küçük tanımıyla Tanrı, bir şekilde diğer varlıklardan daha üstün bir varlıktır.³⁷

şeklinde açıklayıcı bir cümle kullanırken, İbn Arabi, aynı konuda daha kuşatıcı olarak şöyle der:

Yücelik Tanrı'nın güzel isimlerinden biridir. Varolan yalnızca kendi iken, kimden yücedir? Öyleyse O, özü gereği yücedir. Yahut, her şey kendi iken, neden yücedir? Öyleyse O, varlığıyla yücedir. O, varolması açısından, varo-

³⁶ İbn Arabi, *el-Futuhat el-Mekkiyye*, III. Dar Sâdir, Beyrut, trsz., s. 403; krş.: III., 405. (Dört cild olan bu esere bundan sonra cild numaralarıyla birlikte FM diye atıfta bulunulacaktır).

³⁷ Hartshorne, Charles. "Alternative Conceptions of God.", in William P. Alston, ed. 1963. **Religious Belief and Philosophical Thought**. New York: Harcourt, Brace & World, Inc., s. 323, Sniawarakul, a.g.m'den naklen <http://www.crvp.org/book/series03/iii-16/contents.htm>;

lanlardır. Sonradan olan diye isimlendirilen şey de, yine kendi olduğundan, özü gereği yücedir. Öyleyse bu görece olmayan bir yüceliktir.³⁸

Görüldüğü üzere, gerek Hartshorne gerekse İbn Arabi, Tanrı'nın üstünlüğü konusuna gereken önemi veren iki filozof olarak karşımızda durmaktadır.

Bilindiği gibi, geleneksel teizm, Tanrı'nın aşkınlığını öne çıkaran ve bu yöne verdiği önemle dikkat çeken bir doktrindir. Bu önem, gerek Hartshorne'da gerekse İbn Arabi'de bütünüyle korunmuş durumdadır. Nitekim, Hartshorne bu konuda,

.... Panenteizm, tanrısal bireyselliğin, -bu bireysellik olmadan Tanrı, Tanrı olamaz- mantıksal olarak bağımsız olması, başka bir deyişle herhangi özel bir dünya içermemesi gerektiğinin önemi konusunda geleneksel teizmle aynı görüşü paylaşır.³⁹

türünden açıklayıcı bir ifade kullanırken, İbn Arabi de ilgili bağlamda Tanrı'nın aşkınlığını öne çıkararak şöyle der:

Evrenin Tanrı'ya olan gereksinimi, sınırsız, mutlaktır; benzer şekilde Tanrı'nın, özü gereği, evrene olan aşkınlığı da, sınırsız, mutlaktır.⁴⁰

Biraz önce yukarıda aktarılan metinler, tartışmasız bir biçimde, gerek Hartshorne'un gerekse İbn Arabi'nin düşünce sistemlerinde Tanrı'nın aşkınlığını gereği gibi koruduklarını göstermektedir.

Öte yandan Hartshorne yorumcuları, panenteizmin mantıksal iletileri üzerinde dururlarken de, bir anlamda, İbn Arabi'nin ilgili doktrinin sonuçlarına ilişkin görüşlerine paralel görüşler ileri sürerler. Sözgelimi, Srıewarakul, Hartshorne'a atıfla panenteizmin üstünlüklerinden söz ederken şöyle der:

Çift kutupluluk yasası, klasik teizm ile panteizmin karşılaştıkları ikilemleri aşmada panenteizme geçit sağlamaktadır. Panenteizmde Tanrı; değişen dünyada ve bağımlı varlıklarda hem içkindir hem de onları içermektedir, aynı zamanda da mutlak, dünyayı aşan bağımsız bir kuptur.⁴¹

Aynı konuda İbn Arabi de farklı farklı yerlerde daha açık ve net şeyler söyler. İşte birkaç örnek:

³⁸ FH., s. 76; krş.: FM., II, 543.

³⁹ Hartshorne, Charles. *The Divine Relativity: A Social Conception of God*, New Haven: Yale University Press, (1948), 1976, ss. 89- 90, Srıewarakul, a.g.m.'den naklen <http://www.crvp.org/book/series03/11-16/contents.htm>; krş. Krş.: Charles Hartshorne - William L. Reese, *Philosophers Speak of God*, s. 22 vd.

⁴⁰ FM., I, 502.

⁴¹ Srıewarakul, a.g.m., <http://www.crvp.org/book/series03/11-16/contents.htm>;

Akıl, teorik olarak elde ettiği bilgilerle baş başa kalınca, Tanrı hakkındaki bilgisi, içkin değil, aşkın olur; Tanrı, yansımanın bilgisini verince, aklın Tanrı hakkındaki bilgisi yetkinleşir; böylece de Tanrı'yı, bir konumda aşkınlaştırır, bir konumda içkinleştirir. Hakk'ın doğal suret ve ögelere iliştigini, sonunda, kendisinde Hakk'ı görmediği hiçbir suretin kalmadığını görür.⁴²

O'nu hem aşkınlaştır hem içkinleştir ve doğru konumda kal.43

Burada bir noktayı anımsatmakta yarar vardır. Hartshorne'un M. İkbâl'i İslam'ın panenteist yorumunu yapan bir düşünür olarak görmesi, Gazali'yi ise klasik teizmin en tutarlı temsilcisi olarak takdim etmesi⁴⁴, onun, bir yandan, İslam düşüncesinden haberdar olduğunu ancak öte yandan İslam düşüncesini derinlemesine ve yeterince araştırmadığını göstermektedir. Çünkü, Hartshorne, İslam düşüncesini derinlemesine araştırsaydı, İslam'ın panenteist yorumunu yapan bir düşünür olarak İkbâl'i değil, İbn Arabi'yi gösterirdi.⁴⁵

İbn Arabi'de, kuşkusuz, panenteizmin temel ilkelerini çağrıştıran hususların daha fazlasını görmek de mümkündür. Nitekim, Miller'e atıfla yukarıda da özlü bir biçimde dile getirdiğimiz üzere, panenteizmin genel olarak öne çıkan dört temel niteliği vardı. Bunları İbn Arabi'den alıntılatacağımız metinler eşliğinde şöylece sıralayabiliriz:

1. Çift kutupluluk ya da Tanrı'da değişmeyen ve değişen iki yönü birlikte düşünmek:

... Bütün Tanrı içindir, Tanrı'yladır, belki de Tanrı'dır. 'Nuh, Rabb dedi', İlahi demedi. Çünkü Rab için sübut vardır; İlah ise isimlerle çoğalır ve o her gün bir iştedir.⁴⁶

... Yüce Tanrı'nın, kuşkusuz, artma ve çoğalma olanağı olmayan, yaratıkların yokluğuyla yok olmayan mutlak bir yönü, bir de görünenin görünümlerine bağlı olarak çoğalan, görece, artan yönleri vardır.⁴⁷

⁴² FH., s. 181.

⁴³ FH., s. 93. İbn Arabi'de 'tenzih' kavramının aşkınlık, 'teşbih' kavramının ise içkinlik anlamında kullanıldığı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.: A.E Afifi, *The Mystical Philosophy of Muhyid Din-Ibnul Arabi*, Sh. Muhammad Ashraf, Lahore, 1964. (Reprinted from the C.U.P. edn of 1939), s. 18-24; krş.: Toshihiko Izutsu, *İbn Arabi'nin Fusus'undaki Anahtar-Kavramlar*, çev.: Ahmet Yüksel Özemre, kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 77.

⁴⁴ Bkz.: Charles Hartshorne - William L. Reese, *Philosophers Speak of God*, ss. 106-107, ss. 294-297, Aydın, a.g.e., s. 159.

⁴⁵ Krş.: Mehmet Aydın, "Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985, C. XXVII, s. 62.

⁴⁶ FH., s. 73.

Burada bir noktayı daha anımsatmakta yarar vardır. O da İbn Arabi'nin 'tecelli teorisi'nin doğrudan Tanrı'nın içkin oluşuyla bağlantılı olduğu hususudur. Nitekim, Toshihiko Izutsu, tecelli kavramının İbn Arabi'nin düşünce sisteminin temel kavramlarından biri olduğunu ifade ettikten sonra şöyle der: "Tecelli bizatihi gayb (*yani mutlak bilinmez*) olan Hakk'ın kendini gitgide daha somut suretlerde izhar etmesi sürecidir. Hakk'ın bu ilahi tecellisi ancak özel ve belirli suretlerde kuıvveden fiile çıkabildiğinden, tecelli Hakk'ın kendi kendini belirlemesinden yana kendi kendini sınırlandırmasından başka bir şey değildir."⁴⁸

2. Tanrı'nın hem aşkın hem içkin olduğunu söyleyerek iki aşırılık arasında orta yolu bulmak:

... -Evreni suretleri açısından ayrıntılı olarak kuşatmasının imkansızlığı nedeniyle- kendi varlığını ayrıntılı değil öz olarak bilen kimse, Tanrı'yı da, iki ayrı nitelik olan aşkınlık ile içkinliği öz olarak birleştirerek, ayrıntılı değil öz olarak bilir.⁴⁹

3. Tanrısal çift kutbun işlevsel olabilmesi için, Tanrı'nın, sınırlı olarak evrene, evrenin ise sınırsız olarak Tanrı'ya gereksinim duyması: Evrenin Tanrı'ya olan gereksinimi, sınırsız, mutlaktır; benzer şekilde Tanrı'nın, özü gereği, evrene olan aşkınlığı da, sınırsız, mutlaktır.⁵⁰ Oluşların Tanrı'yla olan bağlantısı, ilk olanın son olanla değil, son olanın ilk olanla olan bağlantısı gibidir. Çünkü son, ilki ister; ilk, sonu istemez.⁵¹ Oluşlara yayılır; özlerde ve varlıklarda akar rahmeti Tanrı'nın / Üstün düşünceler ve görünüşle bilindiğinde yüce olur konumu rahmetin⁵²

4. Bir taraftan mutlak bir taraftan görece nitelikleri özünde barındıran Tanrı'nın, Bir ve Tek Tanrı olması: İbn Arabi, bu noktanın açılımı bağlamında, Zahir ile Batın'ın, her ikisinin de 'mutlak' ve 'görece' olmak üzere iki türünün olduğunu söyler. O'na göre, Mutlak Batın, tanrısal öz ve niteliklerdir. Görece batın ise ruhlar alemidir. Ruhlar alemi, Mutlak batına oranla Zahir, Mutlak Zahir olan görünüşler alemine göre

⁴⁷ İbn Arabi, *Tefsir el-Kur'an el-Kerim*, thk.ve tkd.: Mustafa Galib, Matbaa Erman, Tahran, 1978, C. I, s. 167.

⁴⁸ Izutsu, *a.g.e.*, s. 207.

⁴⁹ FH., s. 69.

⁵⁰ FM., I, 502.

⁵¹ FM., II, 172.

⁵² FH., s. 177.

ise Batın'dır.⁵³ Yine ilgili noktanın açılımı bağlamında İbn Arabi'den daha net alıntılarda bulunmak da mümkündür. Şöyle ki;

Görece yücelik çok olan yönleri bakımından tek bir varlıkta toplanır. İşte bu nedenle biz, onun hakkında, o olmayan o; sen olmayan sen diyoruz.⁵⁴

Tanırsal isimleri, Tanrı'nım, senden ve sonralılardan oluşan eylemleri kanıtladı.⁵⁵

Belirir çokluk; oysa kanıt ve anlaşmada, biriciktir var olan var/

Öyleyse ne yücedir, bütün kul ve tanrısallık niteliğiyle nitelenen Yar.⁵⁶

Varlıkta yansıması olmasaydı, 'olmuş', 'olucu' ve 'olan' nitelikler belirmezdi.⁵⁷

4. Panenteizme Yönelik Çağdaş Eleştiriler Karşısında İbn Arabi'nin Ufuk Açan Görüşleri

Çağdaş din felsefesinde panenteizme yönelik bir takım eleştiriler söz konusudur. Bu eleştirileri, genel olarak, üç temel noktada toplamak mümkündür. Tahmin edileceği üzere, eleştirilerde, 'çelişki' kavramı merkez noktayı oluşturmaktadır:

1. "Hem sonsuz hem sonlu, hem zorunlu hem olabilen, hem mutlak hem görece olan bir Tanrı düşüncesi çelişkilidir."⁵⁸ Öte yandan gene panenteizme yönelik gerek Mohapatra'nın dile getirdiği, "ortaya çıkan soru şu: Tanrı nasıl hem içkin hem de aşkın olabilir? Bu mantıksal açıdan tutarsızdır"⁵⁹ gerekse, Henry Simoni-Wastila'nın "Hartshorne'un kendi metafiziğinde kullandığı mantık bir sonsuz-ve-sonlu olarak Tanrı mantığıdır. Tanrı mutlak olarak bütün ile ilişkilidir, buna karşılık diğer her bir varlık ise yalnızca görece (ya da kısmi) olarak diğerleriyle ilişkilidir. Ancak, içkin bir katılımcı ve aşkın bir amaç olan Tanrı, düşünce için görünen bir çelişkidir"⁶⁰ ifadelerini de bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Yukarıda anılan çelişki, bir Hartshorne yorumcusu olan Wastila tarafından anlaşılmaçlık olarak görülse de⁶¹, Hartshorne'un, çelişki iddi-

⁵³ İbn Arabi, *Tenbihat ala Uluvvi el-Hakikat el-Muhammediyyet el- Aliyye*, Mektebet Alem el-Fikr, Qahire, trsz., s. 51.

⁵⁴ FH., s. 76.

⁵⁵ FH., s. 95.

⁵⁶ FM, III, 141.

⁵⁷ FM., I, 729.

⁵⁸ Norman Geisler, *Panentheism – Part Two*,

<http://www.ankerberg.com/Articles/theological-dictionary/TD1001W1.htm>

(05.04.2004); krş.: Aydın, *Din Felsefesi*, s. 158-159; ayrıca bkz. Albayrak, a.g.e., s. 109.

⁵⁹ Mohapatra, a.g.m., s. 212.

⁶⁰ Henry Simoni-Wastila, a.g.m., <http://www.bu.edu/wcp/Papers/Reli/ReliSimo.htm>

⁶¹ Henry Simoni-Wastila, a.g.m., <http://www.bu.edu/wcp/Papers/Reli/ReliSimo.htm>

asını, metafizik karşıtların aynı tanrısal kutba yüklenemeyeceğini ileri sürerek cevaplandırmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.⁶² Bize göre, İbn Arabi'nin zengin paradokslar içeren bu yola sıklıkla müracaat etmesi, tartıştığımız panenteizm açısından oldukça önemlidir. İbn Arabi şöyle der:

Gerçekte, Tanrı'yı aşkınlığa taşıyan, içkinliği bir kenara iterek, Tanrı'yı aşkınlıkla sınırlamış olur; benzer şekilde, Tanrı'yı içkinleştiren de, aşkınlığı bir kenara iterek, Tanrı'yı içkinlikle sınırlamış olur.⁶³

İbn Arabi'de konunun tam olarak çözümü ise, aşağıdaki şu ifadelerde net olarak görülmektedir:

İçkinlikle aşkınlığı, aşkınlıkla içkinliği aşan ne yücedir. Said el-Harraz'a 'Tanrı'yı nasıl bildin?' diye sorulduğunda, onu nitelemeye, karşıtları birleştirmekle dedi ve 'O, Evvel'dir, Ahir'dir, Zahir'dir ve Batın'dır' ayetini okudu.⁶⁴

İbn Arabi, bir şiirinde ise konuyu bütün çıplaklığıyla oldukça öz-lü bir biçimde şöyle dile getirir:

Uyanınız! Tanrı içindir, tüm oluşlar, varlığa ilişkin karşıt yargılar,
İnişle çıkışıyla vardır bilen, bilgisiz, itaatlı, isyankar,
Gerçeği kimi görünende kimi görünmeyende yakalar.⁶⁵

Panenteizme yönelik 'çelişki' eleştirisi, İbn Arabi'den yaptığımız alıntılardan da anlaşılacağı üzere, ilgili doktrin özünden ileri gelmektedir.

2. Panenteizme yönelik bir diğer eleştiri, Tanrı'nın kendine dönük nedenli bir varlık olarak görülmesinin çelişkili olduğu hususudur. Geisler, bu eleştiriye, panenteist olan birinin doyurucu cevap veremeyeceği kanısındadır.⁶⁶ Biz bu eleştiriye öncelikle sağduyu düzeyinde anlamak gerektiği, sonra da anılan eleştirinin yine İbn Arabi'nin neden konusundaki görüşlerinden hareketle panenteizmin önemli yönüne ışık tutacağı kanısındayız. Her şeyden önce İbn Arabi, neden kavramının içeriğini oldukça geniş tutar. Sözgelimi, Tanrı'yı yaratıcı bir neden olarak görmenin yanında, başka nedenlerden de söz eder ve bunun açık-seçik bir gerçeklik olduğunu ifade eder: "Nedenlerin ve nedenlilerin çoğalmasına itiraz etme. Çünkü bunlar, niteliklerin ve isimlerin varlığı-

⁶² Charles Hartshorne, *Man's Vision of God and the Logic of Theism*, Archon Books, U.S.A., 1964, ss. 22-24, 51-52; krş.: Albayrak, a.g.e., s. 109.

⁶³ FM., I, 290.

⁶⁴ FM., I, 751-752.

⁶⁵ FM, III, 141.

⁶⁶ Geisler, *Panenteism – Part Two*,

<http://www.ankerberg.com/Articles/theological-dictionary/TD1001W1.htm>

na bağılı olarak, sana ilişir. Bunları gösteren anlamlar türlü türüdür."⁶⁷ Neden kavramının sınırlarını böylesine geniş tutmasının yanında asıl ilginç olanı, İbn Arabi'nin, düşünce sisteminde, nedenli olarak yalnız evren ve içindekileri değil, yaratıcı olarak gördüğü Tanrı'yı da bir şekilde nedenliler içinde anmasıdır. Şöyle der: "Evren, özü gereği nedenlere gereksinim duyar. Onun en büyük nedeni Hakk'tır. Hakk ise ancak tanrısal isimler nedeniyle evrene gereksinim duyar."⁶⁸ İbn Arabi, daha da ileri giderek, hem neden hem de nedenli olan Tanrı ile yalnızca nedenli olan evren arasında sürekli oluş adına kaçınılmaz bir ilişki görür. Bu bağlamda, her şey, birbirine bağılı olup, Hakk'tan ayrı değildir⁶⁹ şeklindeki görüşüyle haklı olarak önceliği Tanrı'ya verse de, yine de, " ... tanrısallık ortadan kalkmaz. Çünkü varolanın varlığı, ancak Tanrı'sıyadır. Varlığı olan ise, varlığında süreklidir; öyleyse tanrısallık da asla yok olmaz."⁷⁰ ifadesinden de anlaşılacağı üzere, Tanrı da nedenli olma anlamında öteki ile olmak durumundadır. Öte yandan İbn Arabi yine neden bağlamında bir başka yerde Tanrı'ya atıfla şöyle der: "Özsel yetkinlik ve özsel zenginliği zorunlu olan bir varlık, nedenin nedenliye bağımlı olması durumu ortaya çıkacağından, her hangi bir şeyin nedeni olmaz. Her şeyden aşkın olduğundan Tanrı'nın neden olması imkansızdır. Bununla birlikte tanrısallık ilgileri kabul eder."⁷¹ Bu ifadelerde görülen çelişki, doğrusunu söylemek gerekirse, İbn Arabi'nin düşünce sistemi içinde bir yandan "yetkinliğin, mutlak anlamda, Tanrı'ya özgü olduğunu"⁷² anlatmanın en güzel yolu olarak anlaşılırken, öte yandan panenteizmin çelişik doğasına da ışık tuttuğu görülmektedir.

3. Panenteizme yönelik bir diğer eleştiri, Tanrı dahil, herşeyin değişim içinde ve görece olduğu noktasında belirir. Geisler'e göre, buradaki temel sorun, değişmeyen bir referans noktası olmadan, değişimin nasıl algılanacağı hususudur. Geisler, Tanrı'nın değişmeyen yönü Hartshorne dahil tüm panenteistlerce bir tür soyutlama olarak görüldüğünden, ilgili yönün değişimin ölçüsü olamayacağını ileri sürer.⁷³ Biz

⁶⁷ FM, I, 5.

⁶⁸ FH., s. 105.

⁶⁹ FH., s. 56.

⁷⁰ FH., s. 91.

⁷¹ FM., I, 42 ; krş.: FM., I, 194..

⁷² FM, II, 499.

⁷³ Geisler, Panentheism – Part Two,

anılan eleştirinin de yine İbn Arabi'nin görüşlerinden hareketle aşılabileceği kanısındayız. Önce hemen şunu ifade edelim ki, İbn Arabi'nin, Tanrı'yı anlatırken, iki şeye işaret ettiği ileri sürülebilir: Tanrı'nın rasyonel oluşu ve evrende görülen tabakalaşma. Tanrı, evreni hem kendini tanıtmak hem de varlık aşamalarındaki zenginliği göstermek için yaratmıştır.⁷⁴ Bu durumda Tanrı, İbn Arabi'ye göre, evrene ilişkin her alanda işlevseldir. Öyleyse, Tanrı'nın dışlayıcı bir biçimde evrene yönelmesi olanaksızdır. Çünkü, Tanrı'nın isimleri, Tanrı'dan bağımsız olmayan *öteki*dir. *Öteki* olma, isim-müsemma birlikteliğine bağlı, kendinde olan Tanrı olma demektir. Çünkü, "evren", diyor İbn Arabi, "bütünüyle tanrısal isimlerin görüntüleridir."⁷⁵ Bu durum, Tanrı'nın rasyonel oluşunu anlamamıza yardımcı olmaktadır. Tüm bu söylenenler, kuşkusuz, Tanrı'nın yalnızca kendinde olan yönü için geçerlidir. Oysa Tanrı'nın bir de kendi olan yönü vardır.⁷⁶ İşte bizce değişimden uzak olan bu yön, değişime konu olanın değişmez ölçütü olarak da işlev görebilir.

5. Sonuç: Dikkate Değer İki Temel Nokta

Batı din felsefesinde, panenteizmin, farklı filozoflara dayandırılmakla birlikte, daha çok Whitehead ile başlatılıp Hartshorne ile geliştirildiği hususunun sıklıkla ileri sürüldüğü görülmektedir. Bu çıkarımın, en azından, eksik olduğunu söylemek her halde yanıltıcı olmasa gerektir. Çünkü, amaç, Tanrı-evren ilişkisine, Wastila'nın deyimiyle *kuşatıcı sonsuzluk* kavramıyla açıklama getirmekse eğer, bunun kaynağı, yukarıda dile getirdiğimiz farklı alıntılardan, verdiğimiz özlü ve açıklayıcı bilgilerden ve yaptığımız karşılaştırmalardan da anlaşılacağı üzere, daha çok İbn Arabi olmalıdır.

Pek çok yazımızda da ifade ettiğimiz gibi⁷⁸, İbn Arabi'nin düşünce sistemi içinde din felsefesinden açıkça söz etmek ve bu konuyu derinlemesine araştırmak gerektiği üzerinde ısrarlı oluşumuzun iki ö-

⁷⁴ FM, II, 670-671.

⁷⁵ FM., II, 34.

⁷⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Yasa, *İbn Arabi ve Spinoza'da Varlık*, s. 79vd., 84vd.

⁷⁷ Henry Simoni-Wastila, a.g.m., <http://www.bu.edu/wcp/Papers/Reli/ReliSimo.htm/>

⁷⁸ Metin Yasa, "Tanrı Hakkında Paradoksal Konuşmak: İbn Arabi ve Karl Barth Örneği", *O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 17, Samsun 2004, ss. 147-157; Metin Yasa, "Din Dilinin Tanrı'yı Konuşmadaki Yetersiz İşlevi: Karşılaştırmalı Bir Çözümleme Girişimi", (Süleyman Hayri Bolay Armağan Kitabı isimli eserde yayınlanacak).

nemli nedeni vardır: İlki, İbn Arabi'nin, varlığın birliği öğretisini ortaya koymada, Kitap ve Sünnet'i bir şekilde dikkate alması; ikincisi, düşünce sisteminin çağdaş din felsefesinde tartışılan pek çok konuyu ya doğrudan ya da dolaylı olarak öz halinde içeren bir yapı taşıması. Yukarıda anılan nedenlerden ilki hakkında fazla bir şey söylemeye gerek olduğu kanısında değiliz. İkinci nedenin açılımı bağlamında karşımıza çıkan husus ise, İbn Arabi'nin, iki önemli eseri olan *el-Futuhat el-Mekkiyye* ile *Fusus el-Hikem*'de çağımızın din felsefesi sorunlarına ışık tutacak özgün ve açıklayıcı bilgilere yer vermesidir. Nitekim, bu yazımızda ortaya koymaya çalıştığımız üzere, panenteizmin öz ve yapısına ilişkin temel noktaların, asırlar öncesinden İbn Arabi tarafından tartışılmasının ikinci nedenin doğruluğu konusunda aydınlatıcı bir fikir verdiği kanısındayız.

Summary

Some discussions of panentheism are found in İbn Arabi's books, as opposed to some modern philosophical writings. In general, it is possible to say that all İbn Arabi's views –God, idea of being, kinds of being, creation, nature, manifestation- are the determining factors of the panentheism. The aim of the present article is to discuss this claim.